

POREČENA METAFORA

Napomene uz prevođenje *Levijatana* Thomasa Hobbesa

Borislav Mikulić

Usprkos općem uvjerenju o književnoj jednostavnosti anglosaksonske filozofske literature nasuprot “kontinentalnoj” (napose njemačkoj i francuskoj) prevođenje Hobbesova *Levijatana* pokazalo se veoma zahtjevnim poslom, a spomenuto “uvjerenje” je, suočeno s književnom stvarnošću Hobbesova teksta, poprimilo značajke tipične predrasude. Nije riječ samo o zahtjevnosti pri prevođenju jednog filozofskog spisa s engleskog jezika iz postelizabetinskog doba na suvremeni političko-filozofski žargon jednog suvremenog jezika poput hrvatskog, ne pretjerano bogatog vlastitom terminologijom. Vremenske i jezične međustepenice za posao prevođenja, poput modernizacije engleskog izričaja i ortografije, obavili su engleski priređivači današnjih standardnih izdanja Hobbesove knjige.¹ Svejedno, i na toj uglavnom poravnatoy osnovi moderniziranog

¹ Ovaj hrvatski prijevod rađen je prema izdanju Thomas Hobbes, *Leviathan*, edited with an introduction by J. C. A. Gaskin, Oxford University Press, Oxford World's Classics, 1996. (1998.). Naše izdanje sadrži tekst *Levijatana* s pratećim bilješkama J. C. A. Gaskina koje su numerirane arapskim brojevima i otiskane na kraju knjige. Prateće napomene prevodioca označene su zvjezdicama i otiskane na pripadnoj stranici. Rijetki dodaci u tekstu prijevoda *Levijatana* tiču se Hobbesovih citata iz Svetog pisma; dodani su u uglatim zagradama i posebno naznačeni. (Za raniji prijevod *Levijatana* na srpski jezik, usp. Hobbes, Thomas *Levijatan ili Materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*, prev. Mihailo Đurić, Beograd: Kultura, 1961.) Za neke aspekte prevođenja o kojima se raspravlja u ovom predgovoru ilustrativna je diskusija o novom njemačkom prijevodu, Thomas Hobbes, *Leviathan. Aus dem Englischen übertragen von Jutta Schlösser. Mit einer Einführung und herausgegeben von Hermann Klenner*, Hamburg: Felix Meiner, 1996. Za kritiku usp. Georg Geismann, *Philosophischer Literaturanzeiger* 50 (1977), 222-229.

jezika Hobbesova izvornika, ostale su teškoće na “nivou misli” koje se s “površine”, na razini jezičnog izraza, vide kao dubinski sintaktički odnosi. Na mahove je Hobbesov jezik, što zbog nejasnoće formulacija, što zbog aluzija na suvremenu povijest, neprohodan kao heraklitovske sinapse. Repertoar veznika i površinske, formalne gramatike rečenica znatno je uži od repertoara logičkih odnosa u sadržajima rečenica, tako da najčešći i najjednostavniji veznici poput “and” ili “therefore” češće izazivaju potrebu za interpretacijom logičkog odnosa među sadržajima rečenica nego što se mogu naprosto samo prevesti ustaljenim odgovarajućim izrazima u hrvatskom.

Sljedeći i ujedno najveći problem u prevođenju *Levijatana* jest bujna i namjerna višeznačnost i polivalentnost pojedinačnih riječi: ona se temelji uglavnom, premda ne i isključivo, na postupku kojim Hobbes iskorištava etimološku pozadinu riječi, kako stvarnu tako i spekulativnu; u manjem broju slučajeva, višeznačnost i polivalencija su učinci iskorištavanja retoričkih potencijala riječi u datim kontekstima. Time je, dakako, zahvaćena glavnina Hobbesova pojmovnog i jezičnog aparata, tako ključne riječi poput *država, zajednica, ugovor, sporazum, pristanak, cilj, surba, kraj, govor, jezik, misao, mišljenje, rasuđivanje, zaključivanje, obrazlaganje, računanje* sve do grčko-filozofskog, latinskog i biblijskog vokabulara koji čini dio kako Hobbesova vlastita obrazovnog aparata tako i njegove epohe.²

Hobbes je dakle pisac s prevodilačkim impulsom i *Levijatan* nije samo političko-filozofsko štivo nego je u znatnoj mjeri i književno djelo. No, ta često isticana okolnost isto je toliko izazovna i očaravajuća za svakog prevodioca toliko je i izvor prevodilačkih muka. Na tlu koje neprestano klizi između (navodno) suhoparnog filozofskog diskursa i (navodno samo književne) asocijativnosti misli, konotativnosti značenja i retoričke bujnosti jezika, neprestano se moraju donositi frustrirajuće odluke za jedno rješenje nauštrb drugih koja su jednako nužna. Ništa ili malo što u *Levijatanu* je dovoljno izravno ili doslovno onako kako stoji napisano, premda Hobbes izrijeком spada u autore koji se ni u što ne zaklinje toliko rado i često kao u jasnoću, izravnost misli i doslovnost jezičnog izričaja.

Sve to, međutim, ne bi bila nikakva posebnost pisca Thomasa Hobbesa, odnosno njegovoga najpoznatijeg filozofskog djela *Levijatan*, kad on ne bi praktički suspendirao takav način pisanja. Navedene značajke njego-

² Manje upućenom čitaocu slika jezičnog stanja bit će možda jasnija u svjetlu činjenice da je sam Hobbes intenzivno prevodio klasičnu literaturu, a prijevod *Ilijade* i *Odiseje* sačinio u časovima dokonosti, “kad nije imao što raditi”; v. *Kronologiju* života u ovom izdanju.

voga teksta, koliko god ovdje šturo istaknute, dovoljno su prepoznatljive da zapravo vrijede općenito za poznati konfliktni odnos literarnog i znanstvenog žanra pisanja, ili točnije, za nekontrolirano prisustvo literarnog stila u znanstvenom diskursu. Utoliko, one možda više upućuju na kasnije pojave u filozofiji, koje treba prije tražiti kod figura poput romantičara Schlegela i Schleiermachera, Nietzschea i Freuda ili, paralelno s time, one podsjećaju na utjecaj koji je Coleridge sa svojim shvaćanjem imaginacije izvršio na kasnije engleske filozofe, teoretičare nove retorike i klasičke filologe s prijelaza 19. u 20. stoljeće; to vrijedi napose na autore poput Ivora A. Richardsa i novu filozofiju retorike ili na slavnog dublinskog grecista Williama B. Stanforda i njegovo u filozofskim teorijama metafore u znanstvenom diskursu utjecajno, ali tek neizravno recipirano djelo "Grčka metafora".³ No, u Hobbesovu *Levijatanu* nije riječ o takvoj revalorizaciji literarno-stilskog momenta u mediju apstraktnog mišljenja sa znanstvenom ambicijom, naprotiv. Nema riječi o literarizaciji filozofskog diskursa; on je za Hobbesa eksplicitno i emfatično racionalno znanstven, i samo tako opravdan (v. osobito Prvi dio, pogl. V). Umjesto bilo kakvog književnog stila, pa čak niti onog klasične francuske drame 17. stoljeća koja se često smatra pendantom klasicizma filozofskog jezika kod Descartesa, Hobbes postupa kao prvi radikalni filozofski analitičar: njega ne pokreće samo analiza značenja nasljeđenih pojmova, pa ni tipično ograničavanje homonimije i sinonimije za filozofske potrebe (postupak koji u klasičnom obliku možemo naći u *Delta*-Knjizi Aristotelove *Metafizike*) nego sam odnos logičkog i prirodnog jezika, točnije, mentalnog i verbalnog diskursa. U tome smislu stvari su kod "pisca" Hobbesa jasne i suvišno je isticati da je u njegovome razlikovanju razina izričaja retorička strana prirodnog jezika sekundarna ili čak tercijarna pojava, i da sa stanovišta zahtjeva za logičnim znanstvenim jezikom, koji on dijeli s cijelom filozofskom tradicijom, najgore mjesto u tome poretku vrijednosti pripada metafori.

Kad govorimo, dakle, o jakom prisustvu retorike jezika u tekstu poput *Levijatana*, to znači da je Hobbesov spisateljski poriv jezično-filozofski u posebnom smislu toga izraza koji nazivamo jezično-analitičkim, a Hobbesova filozofska teorija logičnog znanstvenog jezika je logičko-empiristi-

³ *Greek Metaphor. Studies in Theory and Practice* (1934.), repr. New York – London: Johnsons Reprint Corporation, 1972. W. B. Stanford je često citirani ali temeljito prešućeni autor tzv. "interakcionističke" teorije metafore koju je u kontekstu analitičke filozofije formulirao Max Black, a preko njega u kontinentalnu filozofiju preuzeo Paul Ricoeur.

čka u posve modernom smislu izraza. Ipak, i to je očigledni ali prividni paradoks, učinci Hobbesove jezične i misaone prakse bez dvojbe su heideggerijanski. Hobbes je analitički “etimologizirajući” filozof, svjestan kontekstualne naravi značenja riječi i povijesne naravi konstitucije pojmova. Dakako, ovdje je riječ o usporedbi s ranim i samo s ranim Heideggerom, upravo onim koji je postao predmetom kritike Hobbesovih dalekih nasljednika u ranom logičkom empirizmu, napose s R. Carnapom.⁴

Ta uglavnom poznata i malo spektakularna priča zadobiva zanimljivije i filozofski značajnije aspekte pogleda li se pobliže u uži okvir koncentrirane žive povijesti pojmova kakvu predstavljaju upravo Hobbesova izvođenja u *Levijatanu*. Djelo je napisano u emigraciji u Parizu (1651.) i predstavlja samonadogradnju i dovršenje ranijih Hobbesovih filozofskih radova prirodno-teorijske i socijalno-teorijske naravi (osobito *The Elements of Law* iz 1640. i *De Cive* iz 1642.). Taj rad mišljenja je – ako je dopušteno upotrijebiti Hegelovu formulu o “radu pojma”, jer doista je riječ o tome, koliko god se racionalističko i spekulativno shvaćanje mišljenja razlikovali – takav da se bez imalo pretjerivanja može smisljeno tvrditi da u teorijskoj i praktičkoj filozofiji potonjih najutjecajnijih engleskih filozofa, Humea i Lockea, pa otuda ni kod Kanta i njemačkih idealista, nema ničega što prethodno nije bilo kod Hobbesa, osim, dakako, neponovljivosti samog Hobbesa.

Jezična strategija filozofiranja svakako spada u tu odliku neponovljivosti, premda to zvuči paradoksalno ako je prethodno rečeno da je Hobbes prije svega važna točka u nizu filozofskih jezično-teorijskih bavljenja. Paradoks u vezi s Hobbesom leži zapravo u samom Hobbesu, naime u tome, kako je prethodno već nagovješteno, što se pitanje uloge jezika u mišljenju, osobito svaka autonomnost jezičnog izraza i retorike nasuprot “mentalnom diskursu”, pojavljuje ili u reduciranom obliku kao teza *izraz je uvijek samo arbitraran, a u odnosu na misaoni govor sekundaran*, ili pak u zanijekanom obliku kao teza *retorika je stvar mašte, a da bi retoričke figure imale dignitet, moraju se voditi po logici misli koja je uvijek silogistički-konkluzivna; obrnuto taj odnos ovisnosti ne vrijedi, mentalni govor je uvijek gotov prije verbalnog*. Prema tome, izravan i doslovan govor ima i kod Hobbesa prednost u znanosti i u svim područjima u kojima je potrebna jasnoća i jednoznačnost. Metafori tu ponovno nije mjesto.

⁴ Razumijevanju Heideggerove pozicije prije toga starog sukoba može pridonijeti lektira Heideggerovih predavanja *Prolegomena za povijest pojma vremena* iz 1925. (hrv. izd. Zagreb: Demetra 2000., prijevod i pogovor B. Mikulić).

Hobbes je po takvim stavovima tipičan autor u rasponu od klasične antike do suvremenih mislilaca poput Donalda Davidsona. Međutim, temeljna nedosljednost koja obilježava manifestne teorije jezičnog stila i metafore u znanstvenom diskursu filozofije i spisateljske prakse tih istih teoretičara znanstvenog diskursa filozofije, od Platona do Davidsona, kod Hobbesa je u posebnom smislu eklatantna.⁵ Naime, Hobbes, s jedne strane, poput mnogih filozofa svjesno i nesvjesno, eksplicitno i implicitno, eksploatira metaforičnost jezika u svome spisateljskom postupku tako da poput kasnije Nietzschea i Heideggera razotkriva metaforičku narav nekih uvriježenih termina filozofske i teološke tradicije, osobito njemu mrske skolastičke terminologije; s druge strane, on jednako kao i Aristotel ima nekoliko izvanredno upečatljivih zapažanja i formulacija o stilskoj i misaonoj vrijednosti metafore koje bacaju u sjenu sve prethodne kritičke stavove o rizicima i stvarnim štetama njezine upotrebe u znanstvenom diskursu.⁶ Međutim, za Hobbesa se može reći još i više: neki od središnjih argumentativnih postupaka njegove političke filozofije, poput već spomenute kritike skolastičkog pojmovnika u prvom i četvrtom dijelu *Levijatana* i, još više, njegova kritička interpretacija biblijskih svetih spisa u sporu oko legitimnosti crkvene vlasti u trećem dijelu *Levijatana*, počivaju na svjesnoj i programskoj pretpostavci o metaforičkoj upotrebi jezika; svoje dokaze Hobbes ne bi mogao izvesti bez te pretpostavke. Tome

⁵ Za fenomen takve nedosljednosti kod najmarkantnijih filozofskih figura anglosaksonske tradicije poput Humea i Lockeja i mnogih modernih, v. uputan rad jedne od najutjecajnijih predstavnica suvremene epistemologije, Susan Haack, "Dry Truth and Real Knowledge: Epistemology of Metaphor and Metaphor of Epistemology", u: *Aspects of Metaphor*, ed. by Jaakko Hintikka, Dordrecht/Boston/London: Kluwer Academic Publishers, 1994. No, Hobbes je ostao posve izvan toga vidokruga.

⁶ Ključno mjesto u tom smislu kod Hobbesa je primjedba o ulozi mašte ili uobrazilje (*fancy*) u temeljnim intelektualnim vrlinama (pogl. VIII. 3): „(...) he that has this virtue, will be easily fitted with similitudes, that will please, not only by illustration of his discourse, and adoring it with new and apt metaphors; but also *by the variety of their invention*. But without steadiness, and direction to some end, a great fancy is one kind of madness." (izd. Gaskin, p. 45, istaknuo B. M.). Kod Aristotela je metafora i u znanstvenom diskursu znak genijalnog uma po sva tri momenta: estetskoj kvaliteti sviđanja, spajanju dalekih sličnosti i teorijskoj invenciji (v. *Poetika* 22, 1459a5-8: to gar eu metapherein to to homoion theorein estin; *Topika* 13, 105a25: he tou homoion skepsis, i dr).

uostalom služe teorijska izvođenja o jeziku i mišljenju u prvom dijelu *Levi-jatana* (osob. pogl. IV. i V.). No, teza o eksploataciji metaforičke naravi jezika za izgradnju teorije ne važi samo za kritički, neizravni dio Hobbesove političke filozofije, nego također i za njezin pozitivni kategorijalni aparat: prvi slučaj nudi Hobbesova emfatična teorija vrhovnog autoriteta državne vlasti i reprezentacije vlasti putem “osobe”; za teoriju autorstva (tvoraštva) i izvedbe ili predstavljanja Hobbes koristi instituciju teatra kao model, ne eksplicirajući pri tome bilo kakvu metodološku teoriju modela ili znanstvene upotrebe modela kao metafora. Nešto rudimentarno u tom smislu predstavlja, dakako, uvriježeno tretiranje matematičkih disciplina, napose geometrije, kao paradigmatске znanosti i uzora za svaku kritičku filozofiju.

U tom smislu, Hobbes se teorijski nalazi ispod razine znanstveno-teorijske eksplikacije jednog Platona, čiju teoriju značenja inače ne prihvaća jednako kao ni skolastičku teoriju univerzalija. No, Platonova metodološka teorija paradigmi u dijalogu *Politike*, za razliku od ontološke teorije paradigmi u *Parmenidu*, bliža je tematici induktivnog mišljenja i primjerenija situaciji teorije iz koje izrasta središnja kategorija Hobbesove teorije, a to je teorija suverenosti kao ugovornog odnosa (osob. Prvi dio, pogl. XIII.-XV, XXX.-XXXI.). Izvorni ugovor, koji kod Hobbesa predstavlja prijelaz iz prirodnog ljudskog stanja u civilizirano ili društveno ljudsko stanje, virtualna je veličina, nepostojeći i neutvrdivi trenutak u historiji čovječanstva, ili epistemološki rečeno – teorijski model. Hobbes toj naravi svoje središnje kategorije posvećuje samo kratku usputnu primjedbu: ugovorni prijenos prirodne slobode pojedinaca na jednoga pojedinca (ili skupinu ljudi) nije historijski događaj nego nužna pretpostavka kako samoga povijesnog razvoja čovječanstva, da bismo objasnili stvarnu političku povijest, tako i nužna logička pretpostavka. Samo činom ugovaranja odnosa stvara se društvo iz nedefiniranog broja pojedinaca. Virtualni ugovor je tako nužna supstancijalna, formalna i metodološka kategorija, ali nije zbog toga ništa manje virtualna veličina ili modelska metafora. Metafora je za Hobbesa kao i za cijelu prethodnu i potonju filozofsku teoriju unutarjezični fenomen a ne fenomen teorije.

Svejedno, status metafore unutar Hobbesove teorije suverenosti (ma kako šturo tematiziran) i napose Hobbesova opširno izvedena interpretacija mitskog (tj. objavnog, biblijskog) uprizorenja “događaja” ugovora s Bogom preko snova i vizija proroka, toliko su značajan prilog funkcioniranju metafora i modela u znanstvenom diskursu racionalističke filozofije da se ničim osim neobaviještenošću ne može objasniti a kamoli

opravdati ignoriranje Hobbesa u suvremenoj filozofskoj diskusiji o ulozi metafore i modela u racionalnom mišljenju znanosti. To ne govori toliko o nevrijednosti Hobbesove teorije jezika i diskursa u političkoj filozofiji koliko o redukcionizmu suvremene metaforičko-teorijske diskusije koja se, oživljavana u nekoliko navrata u rasponu od 60-ih do kraja 90-ih godina 20. stoljeća, sve više svodila na upotrebu modela i metafora u prirodnim eksperimentalnim znanostima kao i na reduciranje samih metafora na modele, dok se u društvenim znanostima oduvijek podrazumijevala kao “prirodna”, dakako, na štetu njihove znanstvene vjerodostojnosti. Kod Hobbesa međutim, s virtuelnim statusom “praznovornog” društvenog ugovora kao temelja teorije suverenosti, imamo usred racionalne teorije znanosti i normativne teorije filozofije kao znanosti, onaj ishodišni teorijski model koji u suvremenima teorijama znanosti odgovara pojmu “prvotnih metafora”.⁷ Riječ je o protometaforičkoj teorijskoj tvorbi koja podjednako koincidira s najapstraktnijim tvorbama u prirodnim teorijskim znanostima kao i u kulturno-teorijskim disciplinama poput psihoanalize. Radi usporedbe, premda bez namjere daljnje elaboracije, može se reći da pojam izvornog ugovora u Hobbesovoj političkoj teoriji predstavlja jednako tako virtuelan događaj i ima isti epistemološki status i karakter nužne pretpostavke kao što to kod Freuda ima “pradogađaj oceuobjstva”.

Na takvom metaforičkom klizištu teorije odvija se Hobbesova upotreba jezika u *Levijatanu*. Metaforika nije samo unutarjezični fenomen i problem, pitanje više ili manje uspješne kontrole i ograničavanja jezika na tzv. primarnu ili doslovnu upotrebu riječi, kako to zajedno s tradicijom vjeruje Hobbes, nego se još jednom pokazuje da je sama teorija konstituirana metaforički (koliko god teorije metafore u znanosti i filozofiji ne daju jedinstven odgovor na taj problem). Za svrhu ovog osvrtu dovoljno je imati tu okolnost na umu da bi se objasnilo Hobbesovo masovno eksploatiranje metaforičnosti jezika i razumjele teškoće s prevodenjem u toj jezičnoj kuhinji novog filozofskog mišljenja koje nastupa sa ambicijom apsolutne točnosti u empirijskim granicama svijeta, nasuprot metafizičkom imaginariju ili “vilinskom kraljevstvu” skolastičkog jezika, pre-

⁷ Za ovu tematiku dovoljno je na ovom mjestu uputiti na jedan od fundamentalnih radova znanstveno-filozofskih teorija metafore: E. R. MacCormac, *A Cognitive Theory of Metaphor*, Cambridge, MA: MIT Press (Bradford Books, 1985. (1989.)), napose zbog revizije i samokritike autora s obzirom na poziciju u ranijoj knjizi *Metaphor and Myth in Science and Religion*, Duke University Press, 1976.

punom misaonih i jezičnih utvara (kojima Hobbes ekstenzivno posvećuje pažnju u četvrtom dijelu *Levijatana*).

Slijedeći tu Hobbesovu programatsku ambiciju nastojao sam u prijevodu *Levijatana* održati srednju poziciju između “etimološkog” prevođenja, koje bi dalo uvid u “morfološku prozirnost” riječi i misli, i normalnog ili prosječnog jezika, budući da *Levijatan* u novom prijevodu ne treba samo biti dostupan i nefilozofskoj publici nego i zato što ni studijska svrha prijevoda, do koje je ovdje posebno stalo, ne može opravdati nikakvo zatvaranje filozofskog diskursa u žargon prozirnosti, toliko karakterističan za hrvatsku prevodilačku produkciju u filozofiji. No, kako su Hobbesove analize pojmova i etimologije riječi bile prečesto iskušnje, osobito tamo gdje je figurativna upotreba riječi bila očigledna iako samo implicitna, izbor jednog izraza u prijevodu na račun drugih rješenja prečesto je vodio u konflikt nezadovoljavajućih odluka. No, gdje god je bilo moguće, zadržao sam sliku živog procesa stvaranja termina i značenja kao i napetog odnosa između misli i jezičnog izraza, ne želeći pristati prebrzo na tehničku terminologiju filozofije. Konkretni slučajevi, nedoumice i alternative opisani su u napomenama prevodioca u aparatu ovog prijevoda Hobbesovoga *Levijatana*.

Zahvaljujem uredniku ovog izdanja, kolegi prof. dr. Ozrenu Žunecu, na angažiranom praćenju, sugestijama i kritikama. Prijevod je svoj konačni oblik dobio u opetovanim navratima intenzivnog rada u rasponu od skoro tri godine. Zahvalnost dugujem i nakladniku zbog izvanrednog strpljenja, i lektorici gđi. Ljiljani Cikota, na pažljivom čitanju.

Zagreb, studeni 2003.